

॥ ५५० ॥

॥ २॥

ज्ञानं माहादेव समाश्रितं ॥ ३९ ॥ सानिकं देवदेवस्य समाश्रितं कर्मजं ॥ मा-
ह्यमाणं श्रमसततं मृग्यमाणं दुर्गमदं ॥ ४० ॥ संवतैः ॥ इत्थं न कापि लने वं पश्चा-
त्त्यनमहात्मना ॥ इदितं यन्मया श्रान्ततस्वैव ब्रवामि ते ॥ ४१ ॥ साधैकोटि-
प्रमाणेन ब्रह्मणा कदावाद्भुतं ॥ कपिलाय ततो ब्रह्मा लक्षाणां पंचकं पुनः ॥ ४२ ॥
॥ ४३ ॥ कपिलापि न पश्चात्प्रददौ लक्षमात्रया ॥ पश्चापि दत्तमात्मत्वं मयु-
नं गृह्यमंख्यया ॥ ४४ ॥ यस्मान्पश्चात्पदिष्टं तन्मन्त्रात्प्राप्तमहिता ॥ मांश्चैकफ-
लदेवममाप्यमस्मिन्प्राप्यते ॥ ४५ ॥ तेनेवाप्येन चर्मण ब्रह्मान् लोकपितामहः
मागचयं महादेवं हरिं नारायणं प्रभुं ॥ ४६ ॥ यज्ञेन यज्ञं यष्ट्यं मयनेनेति च
श्रुतिः ॥ मायं चर्ममास्त्राययेयं जनेति च क्षणाः ॥ ४७ ॥ तेषांति वैष्णवं ग-
नं पुनरावृत्तिवर्तिनं ॥ एवं सर्वेषु कुरुत्सु मानवेषु मुमुक्षुषु ॥ ४८ ॥ मृष्टि क्षणो
महानासीत्तारकी मृष्टिणा रता ॥ पंचकालपरः सर्वैस्सर्वैश्च भगवन्मया ॥
४९ ॥ नान्यं यजने व्याप्यंति क्रतुना रायणा चराः ॥ एवं कर्तव्यं युगे चर्मवतै मा-

॥ ५५० ॥

२

नमसामुने ॥ ३९ ॥ लोककतीं स्वयं ब्रह्मानारायणमुपागमत् ॥ तृष्टावचदृषी
केशं पुंडरीकाक्षविषया ॥ ४० ॥ भूमौ दंडप्रणामं च कृतानृपिण्यनिष्टत ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ लोकाकिं नानुवर्तते राखनेतवशास्वते ॥ ब्रह्मस्त्वाधि-
कारो वा वाच्यं ते किं नुराक्षसे ॥ ४१ ॥ तदोयं वापदं प्राप्नुत पस्तप्यतु किं सुग-
दं त्युक्ता देवदेवेन प्रत्यभापत पश्यतुः ॥ ४२ ॥ ब्रह्मा ॥ भगवन्मृतमये दामम
श्रेयसि जायते ॥ त्वयि मर्वेत्र कुशलं वर्तते सर्वकालिकं ॥ ४३ ॥ किं नु वक्ष्यामि
देवेश श्रद्धा नाना जितं द्रियाः ॥ महारहस्यमाख्याययुजं ते सर्वमानवाः ॥ ४४ ॥ ते
मां निवेष्ट्या वं स्नानं पुनरावृत्तिवर्जितं ॥ न स्वर्गो नापि नरको न जन्म मरणे दुःखे
४५ ॥ संवते ॥ इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवः शंखचक्रगदाधरः ॥ पार्श्वे स्तं रुद्रमा लो-
क्य व्यानहारस्वयं हरिः ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ षट्प्रकाराणि तंत्राणि
तद्देवत्वानि शंकर ॥ परस्परविरुद्धानि कुरुष्व त्वं यथा तथं ॥ ४७ ॥ भवतारं
अवदुष्मिर्मत्स्यादिभिरदं पुनः ॥ तत्र प्रणीतानि शास्त्राणि रक्षापयामि मही

॥ पञ्च
॥ ३ ॥

तले ॥ ४९ ॥ अल्पायासेनसुलभं भूयिष्टं फलमद्भुतं ॥ षट्प्रकारे च शास्त्रास्मि
न दर्शयिस्ममकारणं ॥ ५० ॥ योगशास्त्रस्य कर्तृत्वे विविंचोधिकरिष्यते ॥ ५१ ॥
सांख्यस्य चापि निर्माणे कपिलोधिकरिष्यते ॥ बृहस्पतिरसमाख्यबृहस्पति-
श्च अनाम्यहं ॥ ज्ञानापन्नपनिष्ठातं ज्ञानं ज्ञेयापलापि च ॥ ५२ ॥ भार्गवमृ-
तिमाख्यशास्त्रं शास्त्रित्वाहृतं ॥ पांचगव्याभिधं शास्त्रं मया पूर्वं कृतं किल
५३ ॥ कापालं कृत्वा वंचनया पाशपतंत्रयं ॥ कुरुष्वस्त्रीणि शास्त्राणि त्वहं च
त्यानि शंकर ॥ ५४ ॥ शास्त्राणि मन्त्राणीतानि भवद्भिर्यो कृतानि च ॥ माभूतः
संपूर्वं लोके स्यास्यंति मम शासनान् ॥ ५५ ॥ बाढमित्येव ते सर्वे प्रणिपत्या भुवं
नृरि ॥ कृतकृत्यस्तदा ब्रह्मा माधे देवे समालयं ॥ ५६ ॥ जगाम सिसृगं च वैचार-
णादिभिरर्चितः ॥ संवत्तः ॥ पंचगव्येण तुल्यानितदा प्रभृतिर्वैमुने ॥ शोवादी-
न्यपि शास्त्राणि प्रथंते शासनाधरेः ॥ ५७ ॥ वैद्यज्यामायया लोके प्रचरंति-
निरंकुशाः ॥ ५८ ॥ शोवादयोऽपि समयास्तत्र तत्र प्रतिष्ठिताः ॥ पंचैतरे पंच

॥ रासा ॥
३

रात्रमदृषितमपि स्वयं ॥ ५९ ॥ दृष्टं त्येवमृष्टं तात दृष्टं यिनुमीश्वरः ॥ पापं
डेपुनिरस्तु पुहेनुवादानिकूलता ॥ ६० ॥ जायते विश्वमापाप्मः पतितानां दुःख
तां ॥ नास्तिकां नंदकानां आर्त्ताभिः पारपीडिताः ॥ ६१ ॥ जायते च भ्रियं ते
च पञ्चं तेतिरयेषां ॥ स्वर्गे पुनर्वसं लये मायामलिनं चेतसः ॥ ६२ ॥ तरंति च भ
वां भ्राविं मायया ये वा ह्युक्ताः ॥ जानां स्य सर्वं रात्र्याणि विचार्य च पुनः पुनः
॥ ६३ ॥ नारायणामृतं स्थानमुरांति ब्रह्मवादिनः ॥ ब्राह्मणा सर्वं वर्णं पुण्यं स्त्रियां
पूतमः ॥ ६४ ॥ यद्गङ्गा च तीर्थं पुदैव तेषां पित्राच्युतः ॥ तद्वत्सर्वं पुरा स्त्रे पु
पंचरात्रं प्रशस्यते ॥ ६५ ॥ पंचरात्रोक्तविधिना यः समाश्रये श्रितः ॥ केवल्यं प
रमं पाप्मो न धूयः संसरेदिह ॥ ६६ ॥ असह्यं फलमाप्नोति स पुमानात्र संशयः ॥
कल्याणकारिणस्तस्य पितरः स्वर्गवासिनः ॥ ६७ ॥ ब्रह्मलोकेऽपि पुन्यं नेका कथा
नरकार्णवे ॥ संप्रेष्य वेणुवेदेत्तं ह्यं वाक्यमेव वा ॥ न दृष्टव्यं भवेत्तेन नृप्यंति
पितृदेवताः ॥ आस्फोटयंति पितरः प्रनृत्यंति पितामहाः ॥ ६८ ॥ वेणुवाजा-

॥ पद्म ०
॥ ४ ॥

यते येषामनयेषु महामतिः ॥ पंचरात्रोक्तविधिना वास्तुदेवं समाश्रितः ॥ ३०
नारायणामृतं ध्यानं निरुत्तारोपविभूवं ॥ एतच्छास्त्रं च दानं चंदिध्यानाय भ्यसू-
यवे ॥ ३१ ॥ मोक्षमाणा यनान्यस्मै कस्मै च न यददृश्या ॥ त्रैविर्णिका यदा न यं भवे-
नयं च वेदवत् ॥ ३२ ॥ कण्वः ॥ महापुनिपदाख्यस्य शास्त्रस्यास्य महामते ॥ अ-
चरात्रसमाख्यामोक्तं च लोके प्रवर्तते ॥ ३३ ॥ मंचर्तः ॥ पंचताराणि राक्षसाणि रा-
त्रीयं ते महात्सुषि ॥ तत्सन्निधौ समाख्यामोतेन लोके प्रवर्तते ॥ ३४ ॥ चंद्रतारां-
गणं यद्वत्तु शोभते नैव वासरे ॥ तथेतराणि शोभते पंचनैवाम्यमं निधौ ॥ ३५
पंचतमथवा यद्वद्दीप्यमानो दवाकरे ॥ ऋद्धंति रात्रयस्तद्वा दतराणि न दंति-
के ॥ ३६ ॥ इदं पवित्रं पापघ्नं शास्त्रं भवविनाशनं ॥ संसागणवमभानां कर्मपा-
शानुपेयुषां ॥ ३७ ॥ महापोतेन सदृशं तारकं भवसागरात् ॥ ऋगादिसंज्ञको-
वेदश्चतुर्विधं त्रिष्यते यथा ॥ ३८ ॥ तद्वत्सिद्धान्तभेदेन पंचरात्रं चतुर्विधं ॥ ऋगा-
दयो यथैकैकं भिद्यंते बहुशाखा यथा ॥ ३९ ॥ तथामिद्धान्तमेकैकं वक्त्रभेदेन त्रि-

॥ राम ॥
॥ ४ ॥

पुत्रे ॥ सिंहांतं नाम चानर्थो नरादुरिति पंडिताः ॥ ८० ॥ सोमांसादिपुण्याश्च
पुष्ये सिंहाथो मनापिणः ॥ तेषां मेने चिकारास्मिंशास्त्रे नैवान्यथागतः ॥ ८१ ॥
एकमूर्तिप्रधानं तं मंत्रं सिंहांतमुच्यते ॥ चतुर्मूर्तिप्रधानं च यत्तदागमपूर्वकं
॥ ८२ ॥ सिंहांतमुच्यते सद्भिर्हि नोयं लोकविश्रुतं ॥ नवमूर्तिप्रधानं च तं नमो
नमुच्यते ॥ ८३ ॥ चतुर्वक्त्रं च चक्रपादे वेषाचनानिधिः ॥ तत्तंत्रांतरं मिष्टं स्या
तंत्रमेतच्चतुर्विधं ॥ ८४ ॥ चतस्रः कश्चिन्नाः पूर्वैवास्मदेषादयस्तथा ॥ नारायणो
हयग्रीवो विष्णुर्नृकारिस्तुतरो ॥ ८५ ॥ सांकर्येन नु कुर्वीतां सिंहांतं पुण्यस्परं ॥
यदिसंकरतो मोहादज्ञानाग्राहं च न स्याति ॥ ८६ ॥ येन सिंहांतमार्गेण कर्षणादि
क्रियाकृता ॥ तेनैव सकलं कर्म कृत्वा तंत्रविभागविन ॥ ८७ ॥ तत्तंत्रांतरं मिष्टं
स्यात्सर्वैस्त्वैव फलप्रदाः ॥ तेष्वयं मंत्रं सिंहांतः पापसंज्ञाभिधीयते ॥ ८८ ॥ ए
कैकं तंत्रं मेदेन सिंहांता बहुधा स्मृताः ॥ मंत्रं ह्यविस्तरं चैव तंत्राणां प्रकटीकृ
तः ॥ ८९ ॥ सिंहांतं मंत्रं सौम्यं हि विद्याणां हतकाम्यया ॥ तंत्राणां चैव सवै

॥ पद्म ॥
॥ ५ ॥

षां वक्तानां रायण स्वयं ॥ ९० ॥ अनुग्रहार्थं भक्तानां श्रावयामास स्वयं ॥ श्रो-
तारो मूर्ते भेदाश्च मुनयश्च पितामहाः ॥ ९१ ॥ प्रयोजनं च शास्त्रस्य मोक्षः प्ररु-
ति दुर्लभः ॥ अग्निं धेयं भगवतः समाराधनमुत्तमं ॥ ९२ ॥ संबोधो विद्यते सद्भि-
साध्यसाधनलक्षणः ॥ श्रुतिमूलमिदं तत्र प्रमाणं कल्पसूत्रवत् ॥ ९३ ॥ सर्गैः सर्गे-
ष्वविधिर्निर्देवदेवस्य शासनात् ॥ चितामणिव्यालोके देवाव्यो कल्पकद्रुमः ॥
॥ ९४ ॥ अर्थिभ्यो बोद्धितं सर्वं प्रयच्छंति गतिं विना ॥ पंचरात्राख्यं त्वं तु चतुर्वर्गक-
ल्पप्रदं ॥ ९५ ॥ शास्त्रांतरव्यसनिनामभ्यासः कल्पयापनं ॥ कल्पं वा किंचिदेव स्वा-
यं न त्साधुवहिष्कृतं ॥ ९६ ॥ वासुदेवं परित्यज्य योऽन्यदेवमुपासते ॥ नरकाय भ-
वंत्येते नात्र कार्या विचारणा ॥ ९७ ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं उत्थ्य भुजमुच्यते ॥ वे-
दशास्त्रालंकारं नास्ति न देवं केदावात्परं ॥ ९८ ॥ तस्माद्भुजस्वदेवरां विधिनानैव न-
वेमुने ॥ कण्वः ॥ कतिभेदास्तु तं ज्ञाणां नाम धेयानि कानि वा ॥ श्रोतुमिच्छामि
विभेदं परं कौतूहलं हि मे ॥ १०० ॥ संबर्तः ॥ इतमेकं तथा शौचपुराहं कण्वस्त

॥ राम ॥
॥ ५ ॥

श्रुमः॥ नामधेयानि चैतेषां श्रूयतां कथ्यते मया ॥ १०३ ॥ पाशं पद्मोद्भवं मा-
या वैभवं नलकूबरं ॥ त्रैलोक्यमोहनं विष्णुतिलकं परमाह्वयं ॥ १०४ ॥ नार-
दीयं नवनदियं वामिष्टं यौक्तराह्वयं ॥ सनत्कुमारं सनकं सत्तारख्यं विश्वसंदि-
ता ॥ १०५ ॥ सनंतारख्यं महीप्रश्नं श्रीप्रश्नं पुरुषोत्तमं ॥ माहेंद्रसंहितायाम् प्र-
श्नारख्यं तलसागरं ॥ १०६ ॥ बागीशं सातवतं तेजोद्भवं श्रीकराह्वयं ॥ सावर्त-
विष्णुसद्भावं मिश्रांतं विष्णुपूर्वकं ॥ १०७ ॥ विष्णुतलंचकोमारं रहस्यं विष्णु-
पूर्वकं ॥ विष्णुवैभवं विक्रमं वैभवं श्रीशिवसंहिता ॥ १०८ ॥ अनंतारख्यं भागव-
तं जयारख्यं मूलसंहिता ॥ पुष्टितंत्रं शौनकीयं मारीचं दक्षसंहिता ॥ १०९ ॥ मों-
पोद्भोगद्वयं हारीतं पागमेश्वरं ॥ आत्रेयं मंदिरं विश्वकुसेनमौशनसाह-
्वयं ॥ ११० ॥ वैहायसं विहगेंद्रं भार्गवं परपूरुषं ॥ याज्ञवल्क्यं गोतमीयं पौल-
स्त्यं शाकलाह्वयं ॥ १११ ॥ जयोत्तरं ॥ ज्ञानार्णवं ज्ञामदग्यं याम्यं नारायणात्म-
कं ॥ पाराशर्यं च जाबालं कापिलं वामनाह्वयं ॥ ११२ ॥ जयोत्तरं शार्हम्यं

॥ पञ्च
॥ ५॥

जैमिनं सत्वता ह्यं ॥ कात्यायनी कंवाल्मीकमौपगयनसंहिता ॥ १११ ॥ हेर
ण्यगर्भमागस्यंकाक्षैबोवायनाह्यं ॥ नारदाजंनारसिंहंगार्थमुत्तरपूर्वके
॥ ११२ ॥ शातातपंमोगिरसंकाश्यपंपैंगलाह्यं ॥ त्रैलोक्यविनययोगनार
दीयंचवारुणं ॥ ११३ ॥ वृष्णां च वरमाश्वेयं मार्कंडेयस्य संग्रहः ॥ महासनकु
सागरस्यं व्यासारस्यं विष्णुसंहिता ॥ ११४ ॥ मार्कंडेयं पार्षदं ब्रह्मनारदसंहिता ॥
संवादं शक्रकुरुक्षेत्राभ्यां इमामाहेश्वराह्यं ॥ ११५ ॥ इत्याश्वेयंच सर्वाख्यं नाराहं मि
हिराह्यं ॥ संकर्षणाख्यं प्रपुष्पं चामनं कल्किराख्यं ॥ ११६ ॥ प्राचनसारख्य
मित्येते शतमष्टोत्तरं शतं ॥ एतानि तंत्रनामानि मया क्तानि महामते ॥ ११७ ॥
तंत्रास्वनेकाबुध्यंते मुक्त्युपायाः पृथक् पृथक् ॥ इति तंत्रं समाख्यातं शास्त्रमे
वंमनीषिभिः ॥ ११८ ॥ तंत्राणां नामधेयानि योनित्यं पठते नरः ॥ सर्वपाप
विनिर्मुक्तो यानि ब्रह्मसनातनं ॥ ११९ ॥ इति पंचरात्रे महोपनिषदि पाद्ये तं
त्रं ज्ञानपादं शास्त्रावतारकथनं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ५ ॥ संवत्तः ॥ हे

॥ राम ॥
॥ ५ ॥

पद्मनागराजं द्रुतवानमियत्पुरा ॥ तत्र तद्दहमध्याप्यो मयि चेतस्य नुग्रहः
॥ १ ॥ पश्य उवाच ॥ तत्र वक्ष्यामि विप्रर्षे तत्र वै लोकविश्रुतं ॥ ज्ञानयोगक्रिया
चर्या च दुष्प्राप्तसमन्वितं ॥ २ ॥ रहस्यमद्भुतं दिव्यं यन्मया कपिलाद्भुतं ॥ संसि
प्तं च महार्थं च सर्वसिद्धिप्रसादनं ॥ ३ ॥ सार्वभौमोऽयमग्रेण प्रभुना केरावा
द्भुतं ॥ तस्मात्समुत्पन्नं तत्रं वारिधेरमृतं वशा ॥ ४ ॥ विज्ञानमादौ सकलं स्रष्टुं पो
त्वात्तमुच्यते ॥ ततो योगक्रिया पश्चाच्चर्या च तदनंतरं ॥ ५ ॥ विज्ञानं भगवद्भा
नं तज्ज्ञानं मुक्तिरुच्यते ॥ आदिमध्यांतरगृहीतं भवति ह्ययमच्युतं ॥ ६ ॥ नित्यं नि
रुपमन्योतिर्नित्यं च स्रष्टुं निरंजनं ॥ सर्वोकारं निराकारं तमसः परमव्ययं ॥ ७ ॥
तत्कारणवशात्तस्मादाविरासीत्सनातनात् ॥ हिहस्तमेकवक्त्रं च शशस्फटि
कसंश्रितं ॥ ८ ॥ सहस्ररविवह्निंदूलक्षकोटिसमप्रभं ॥ मरीचिचक्रमध्यस्थं
चक्राधायुधलांछनं ॥ ९ ॥ श्रीवत्सकोस्तुभोरस्कं वनमालाविराजितं ॥ कि
रोदहारकेयूरवलयोदिविभूषितं ॥ १० ॥ पीतांबरधरं सौम्यं रूपमाद्यमना

॥ परम ॥
॥ ७ ॥

मयं ॥ सवासुदेवो विज्ञेयः सृज्यं सर्वं चतुर्मुखान् ॥ ११ ॥ अयं च योगिभिर्नितं
इत्यग्रांतरविष्टरे ॥ पश्यंति सूर्यः शश्वत्तद्विज्ञोः परमं पदं ॥ १२ ॥ तामुदेवान्त
तोजातो वासुदेवा ह्योपरः ॥ एकवक्त्रश्चतुर्वीहृश्चक्राध्यायुधभूषितः ॥ १३ ॥
स्थित्येव क्रमं गमिजं दधानः सृष्टये पुनः ॥ मुक्तये पांचजन्यं च गदासं हतये त-
था ॥ १४ ॥ श्रीवत्सकोस्तुभोरस्कोवनमालाविभूषितः ॥ सयूरकंठवज्रवामः
पोतनेमर्गिकांबरः ॥ सवासुदेवो भगवान्सृष्टिस्तिस्रं दमुक्तिदः ॥ आत्मानं
सद्विधा चक्रे पुनः केनापि हेतुना ॥ १५ ॥ तयोरेको वासुदेवः स स्रस्फटिक स-
न्निभः ॥ नारायणो द्वितीयस्तु नोत्तमो बुधसमप्रभः ॥ १६ ॥ संकर्षणो वासुदेवा
तस्मात्प्रप्लुप्तसंभवः ॥ प्रप्लुप्तादनिरुद्धो भूत्सर्व एतच्चतुर्भुजाः ॥ १७ ॥ ज्ञाना
दिगुणसामान्यो वासुदेवः प्रकीर्तितः ॥ पृष्टयोगुणानां वैषम्यवश्यं ते मूर्तयः
क्रमान् ॥ १८ ॥ ज्ञानाधिको भवेद्भूतसृष्ट्यां संकर्षणा ह्ययः ॥ बलधिको प्रप्लु-
प्तस्यादेरवर्त्येवानिरुद्धकः ॥ १९ ॥ मूर्तिभ्यश्चतुर्भ्यश्चतुर्विंशतिमूर्तयः

॥ राम ॥
॥ ७ ॥

जायंतेक्रमशोब्रह्मनदीपादीपांतरंयथा॥२१॥सर्वेचतुर्भुजापद्मशंखच-
क्रगदाधराः॥वासुदेवादादिदेवाअथमाकेशवस्तथा॥२२॥नारायणोमा-
धवश्चजज्ञिरेभूकरोत्तम॥संकर्षणाचगोविंदोविष्णुश्चमधुसूदनः॥२३॥
त्रयस्तेसमजायंतप्रद्युम्नाचत्रिविक्रमः॥वामनःश्रीधरश्चैतजज्ञिरेमुनिस-
त्तम॥२४॥अभिरुद्धादृषीकेशपद्मनाभश्चक्रत॥दामोदरश्चैतनेसुंदाद-
यांश्चाप्रजज्ञिरे॥२५॥वासुदेवाचतन्नामतथासंकर्षणादपि॥प्रद्युम्नाद-
पितन्नामतन्नामैवानिरुद्धकात्॥२६॥अभूवत्क्रमशस्तेभ्यश्चतुर्भ्यःपुरु-
षोत्तमः॥अथोत्तमोऽनृसिंहश्चतुर्थश्चाच्युतोमतः॥२७॥चतुर्भ्यएवते-
भ्योमीजज्ञिरेचयथाक्रमं॥जनार्दनस्तथोपेंद्रोहरिःकृष्णःसमाख्यया॥
२८॥वासुदेवादादिदेवान्मूर्त्यष्टकमजायत॥ब्राह्मोचमूर्तिप्रथमाप्राजा-
पत्याचवैष्णवी॥२९॥दिव्याचापीमानुषीचसप्तमीचाकरोमता॥पेशा-
चीचरमावासांमूर्तिनामपरादृश॥३०॥मोनाचाजज्ञिरेविभ्रचतुर्थंदा

॥ पञ्च
॥ ८ ॥

अथ क्रमं ॥ मत्स्याकूर्मौ वराहश्च वामुदेवा दनायत ॥ ३१ ॥ वृमिंहो वामनो रा-
मो नाम दध्मोऽथ नायत ॥ संकर्षणान्तश्च जज्ञे प्रशुक्लाश्च वावली ॥ ३२ ॥ अजि-
रुक्सा दमृत्कुण्डः कल्कोतिदशमूर्तयः ॥ संकर्षणान्च पुरुषः मत्स्यः प्रशुक्लमंभ-
वः ॥ ३३ ॥ जातोऽप्युतो निरुक्ताश्च वज्रुल्लैः लोक्यमोहनः ॥ साराहैः सौरिर्गुणेशो
राक्षदेवाच्च जज्ञिरे ॥ ३४ ॥ संकर्षणाक्षयप्रीवः राखोदरनृकेसरी ॥ वैकुण्ठः मृ-
र्तिराध्यानुमुकुंदश्च चपाकपिः ॥ ३५ ॥ तत्रैवादि वराहश्च ततः संकर्षणादपि-
अनंतः पञ्चगोनातः सहस्रफणवान्वली ॥ ३६ ॥ मुदशीनाप्यायुधानि किरोटा-
दि विभूषणं ॥ सूर्याभिर्भावं समये सहैवैतानि जज्ञिरे ॥ ३७ ॥ देवः श्रियादय-
स्तत्तमूर्तिभेदं समाश्रिताः ॥ श्रीवत्सादेव सकला जज्ञिरे दिव्यलांछनाः ॥ ३८ ॥
गरुडः पक्षिणां मिश्रो वाहनो बलिनां वरः ॥ राक्षदेवादिमूर्तिभ्यश्चंदोऽमूर्तिर-
नायन ॥ ३९ ॥ कुमुदाप्याश्च मृतेराः सर्वैः पार्थिवदेसह ॥ पादतश्चानिरुक्ताश्च
समभूवनसहस्रराः ॥ ४० ॥ सहस्रशीर्षचरणहस्तनेत्राङ्गुताद्युतैः ॥ अजिरु-

॥ राम ॥

सान्त्वयन्तस्ते स्वांगा देवयथाक्रमं ॥ ४१ ॥ मुखं दिंष्टुं श्रवणं दिंष्टुं चक्षुः स्वांगा नि
पटुतथा ॥ श्रोत्रं मूर्ध्नि नयनात्सूर्यो मनसश्चंद्रमाभ्यां ॥ ४२ ॥ श्रोत्रादिश्रोतश्रोता
भेः पञ्चांशुमिरजायत ॥ प्राणाद्वायुस्तथा पानान्मृत्युः केशां नथां वृषः ॥ ४३
तस्मादिकावभेदश्च कालश्चाभूत्तथा धियः ॥ वनस्पतयमोषधोगोमकृपाः
दिनिस्तृताः ॥ ४४ ॥ यज्ञाश्च नक्षिरे तस्माद्ब्रह्मवाचबहुदक्षिणाः ॥ चानुर्वर्ण्यं क्र-
माद्ब्रह्मवाहुरुचरणाद्भवं ॥ ४५ ॥ एवं सृष्ट्वा जगत्सर्वं विश्वरूपधरो हरिः ॥ आ-
स्तेनंतासने देवः श्रोत्रमिभ्यां सहस्रमुखः ॥ ४६ ॥ मध्ये स्तीरार्णवे रवेतद्दीपाख्ये
हेमनिर्मिते ॥ प्रासादे सेव्यमानश्च योगिभिर्विविधैराप ॥ ४७ ॥ चंद्रश्चैव द्वार-
पालैश्च कुमुदाभ्यनुजीविभिः ॥ पक्षींश्च विष्वक्सेनाभ्यां सेव्यमानो मुहान्वि-
तः ॥ ४८ ॥ श्रोत्रं तस्य स्यान्नयश्चो गजयः शाश्वतो भुवः ॥ अचिरुश्रोतगत्वां
शौरिंश्चैव परिपालयन् ॥ ४९ ॥ इति पंचरात्रमहोपनिषदि पाप्मेतंत्रे ज्ञान-
पादे मृत्युत्पत्तिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ब्रह्मणः सृष्टि

॥ पद्म०
॥ ९॥

रघुनावस्थते हि जसन्तम ॥ नारायणो सृजन्तो यंतत्रैवासीन्महार्णवः ॥ १॥ अ
निरुक्षां राजा दुर्गा मायारूपा कृमोहिनी ॥ न्यग्रोधमसृजन्तस्मिन्मायारूपे म
हाद्रुमे ॥ २॥ अनिरुक्षां राजा श्रीमान् पद्मनाभः पुरातनः ॥ संहत्य लोकान्पुरु
षः पर्णपर्यंकमेविवान् ॥ ३॥ तत्र पुंसः शयानस्य नागपर्यंकमूपिते ॥ हिर
ण्यं पद्मगर्भेनाभिरंदमजायत ॥ ४॥ तदंडं पंचभूतात्मभूतं रक्षमत्कितं
मंदस्य वर्तमानस्य मध्ये पद्मं सितप्रभं ॥ ५॥ सहस्रद्वयपर्यंतं भ्रंतः केसरमं
दितं ॥ मध्ये कर्णिकया युक्तं मद्रुतं सृष्टिकारणं ॥ ६॥ सृष्टारमसृजन्तस्मिन्
पद्मनाभश्चतुर्भुवं ॥ आसनं वल्लभां यस्मात्पद्ममारावभूततः ॥ ७॥ अन्ये
षामपि देवानां आसनं पद्ममिष्यते ॥ सनंदनारोहिनसृजत्सृष्ट्यर्थं पद्ममृत्स्व
यं ॥ ८॥ सृष्टं मनो नदधिरेते च स्वायं भुवास्तदा ॥ सर्वैते योगिनो ज्ञाता वीत
रगा विमत्सराः ॥ ९॥ तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकसृष्टेर्महात्मसु ॥ ब्रह्मणो भू
त्सहाक्रोचस्त्रैलोक्यदहनक्षमः ॥ १०॥ भृकुरीकुरित्त्वान्तस्य जलाटात्क्रो

॥ राम ॥
॥ ९॥

धरीपितान्॥समुत्पन्नस्तदा रुद्रो युगांताग्निमग्रभः॥११॥ सर्वनारीन
रवपुः महाकायः प्रतापवान्॥संविभज्यात्मनो देहं नरेनारीच निर्ममे॥१२॥
मिथुनानश्निरेत्तस्माद्गुहाणां कोटयस्तथा॥सर्वैश्चतुर्भुजाः क्रूरास्त्रिनेत्राश्च
लपाणयः॥१३॥तेषु प्रचानाविभ्रंरुद्रा एका दश स्मृताः॥रुद्रसृष्टिर्मपि
प्राज्यर्षीमालोक्यलोककन॥१४॥मरीच्यारीन्पडपगान्मनसानिर्ममेपुनः
नैरेनदखिलं सृष्टुं त्रैलोक्यं सचराचरं॥१५॥एवं सृष्ट्वा जगदिदं पद्मयोनिः
अनुभुजः॥ध्यानं परममातस्योकारणं स्वस्थचित्तवत्॥१६॥आयस्तस्तस्य
पुरतः तेजः पुंजमिवाभवत्॥दिवाकरमहत्त्वाभं विश्वसंगातमं निभं॥१७॥
तन्मत्से पुरुषश्चेष्टं पीतनिर्मलवाससं॥रागवचक्रगदापद्मधारयंतं चतुर्भु
जं॥१८॥श्रोवलांकं प्रसन्नास्पं कोस्तुभेन विराजितं॥स्फुरत्किरीटहाराद्यै
र्भूषणैरपि भूषितं॥१९॥तं दृष्ट्वा पुरुषश्चेष्टं पद्मयोनिर्गन्तवत्॥एष ए
व परो देवः सर्वस्य जगतः प्रभुः॥२०॥तास्मात्परतरः कश्चिद्दृश्यते पुरुतः

॥ पृष्ठ ७
॥ १० ॥

स्थितान् ॥ तमेव संस्थानं पृष्टुं विविधानुपचक्रमे ॥ २१ ॥ ब्रह्मा ॥ कस्य मत्स्य-
कृताकारः पुरुषः पुरुषोत्तम ॥ मत्तं जिज्ञासमानाय मात्मानं दर्शयत्पुनः ॥ २२ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ स्वशरं सर्वलोकानां पुराणं पुरुषोत्तमं ॥ जनादिमध्य-
निघनं विक्षिप्तममचलश्रुत्वा ॥ २३ ॥ कारणं सर्वलोकस्य माचमृत्संयतं तव ॥ सं-
शयस्य त्वदीयस्य ऐतारं मामुपस्थितं ॥ २४ ॥ ब्रह्मा ॥ च नोस्यनुगृहीतोऽस्मि पृ-
णीकामोऽस्मि शश्वत ॥ अज्ञानं नास्ति ते ज्ञेयं कर्तव्यं नास्ति चाकृतं ॥ २५ ॥ नान-
वाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु विधत्ते ॥ कस्य हेतोर्न गत्सृष्टुं भवान्ये रयते वद ॥
२६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कीदामिकेवलं ब्रह्मन् सृष्टि संहारपालने ॥ लोका-
नामपि सर्वेषां भूतानां कर्ता महेश्वरः ॥ २७ ॥ इति पञ्चरात्रे महोपनिषदि पाश्चा-
तंत्रे ज्ञानपादे ब्रह्मादि सृष्टिप्रकारो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ब्रह्मा ॥ विधत्से
केन रूपेण केन रूपेण पाति वा ॥ संहर्तुं यतसे केन सः श्रूयामे विजृम्भते ॥ श्री-
भगवानुवाच ॥ जनंताः शक्तयः सृष्टामनसैव च तन्मुखा ॥ चतस्रस्तस्मिन्

॥ राम ॥
॥ १० ॥

दिष्टामुखाविष्टादिमूर्त्यः॥२॥रजःसत्त्वतयोमथ्यस्तिस्त्रःसंसारगोचरः
जानंशब्दान्चतुर्थीतुभुक्तिमुक्तिप्रदायिनी॥३॥रजोगुणेनभुवनंसृजामि
सत्त्वराचरं॥पालयामिचसत्त्वेनतमसासंहयामिच॥४॥आवंदात्मानमात्मा
ज्जायवास्मद्देवाह्वयस्वयं॥विवाद्यायामिसंसारार्थेमामेवभ्रजंतितान्॥५॥
सृजामिपामिहन्म्येतद्रूपेब्रह्मादिमिच्छिभिः॥वास्मद्देवात्मरूपेणपरेणभ-
वसागरात्॥६॥विपाद्यायामिनिष्क्रामान्येमासागध्वयंतितान्॥मुख्यःश्र-
तुर्णोमेतेषामुच्यतेपरमःपुमान्॥७॥अपवर्गकरत्वेनवास्मद्देवःसंदर्शितः
ब्रह्मादयस्तथोन्नेतुसंसाराहितदृष्टयः॥८॥ब्रह्मा॥संसारीपुरुषःकोस्य
मात्रेकेवापरापरे॥मुक्तःकोयस्यमात्रेहेनविधेतेपरापरे॥९॥श्रीभगवा-
नुवाच॥पुण्यपापनिमित्तेयःसुखदुःखनिषेविने॥संसारीसापरामात्रा
ब्रह्मभूयमदीयते॥१०॥मात्रापराभवन्तस्यस्वावरत्वमसत्त्वमं॥संसारवा-
सनातीतंविमुक्तंकर्मबंधनैः॥११॥आत्मतत्त्वमुदासीनंमुक्तमाहुर्मनीषि

॥ पञ्च
॥ ११ ॥

णः ॥ सदेकरूपरूपस्य मात्राकापिन विद्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्मा ॥ के संसारं प्रपद्यं
ते के च गच्छन्ति निर्धृतिं ॥ को तूद्भवं हि भगवन् ब्रूहि तत्तं यथा तथं ॥ १३ ॥ श्री भ
गवानुवाच ॥ फलया मनसा कर्म विहितं वैदिकं भजनं ॥ बध्यते निस्पृहः क
र्म भजमानो न बध्यते ॥ १४ ॥ ज्ञानं वै पथिकं यस्य च सदा हि निबन्धनं ॥ बध्य
ते स परे देवे यस्य ज्ञानं समुच्यते ॥ १५ ॥ पञ्चदुवाच ॥ मुक्तात्मनश्च भगवता
भेदः कः पुरुषोत्तम ॥ एतदा च स्त भगवन् अत्र गुह्यं यदि प्रभो ॥ १६ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ अहमेव भवंत्येतेन भेदस्तत्र कश्चन ॥ यथा हं विहराम्येवं त
था मुक्ताश्च देहिनाः ॥ १७ ॥ ब्रह्मा ॥ बध्यन्ति पुरुषा न्के ते हेतवः कर्म हेतवः ॥
कर्म पादो निर्गलितान् पुरुषा व्यामयन्ति ये ॥ १८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ त्रि
भिरेव गुणैर्वस्तैश्च मत्तैः पूर्वमिरितैः ॥ सत्त्वादिभिः क्रिया चापि त्रिविधा
संभवति ते ॥ १९ ॥ तथा संसारमृच्छन्ति पुरुषा पूर्ववृत्तवः ॥ एवमेव स्मरन्नेष्ट
यन्तो लं परिपृच्छसि ॥ २० ॥ ब्रह्मा मेभिर्गुणैर्योगः पुरुषस्योपजायते ॥ क

॥ राम ॥
॥ ११ ॥

र्मपाशोर्विमुच्येतमोक्षमाणश्चपूरुषः॥२१॥ श्रीभगवानुवाच॥ पुरुषस्य
गुणा एते देहवर्मा नुवर्तिनः॥ विषयस्य वद्यादेशो भवंति न भवंति च॥२२॥
ब्रह्मा॥ कोसो विषय इत्युक्तः पुरुषाणां महेश्वरः॥ यस्य योगाद्भवन्त्येते न भ
वंति च ते गुणाः॥२३॥ श्रीभगवानुवाच॥ त्रिगुणा प्रकृतिर्ब्रह्मन् विषयो देहि
नस्मृतः॥ तद्योगाद्भवन्ते न तु स्तद्वियोगाद्बिभृक्षते॥२४॥ जानाति पुरुषो नि
त्यं प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां॥ सा च प्रसूते सत्ततं निद्रा मस्य पृथग्विधां॥२५॥ स्व
रूपं विस्मरन्त्येष निद्रया विवसस्वयं॥ स बंधरूप्यते पुंसां किंभूयः श्रोतुमिच्छति
२६॥ इति श्रोतृपंचरात्रे महोपनिषदि पाश्चात्तंत्र्ये ज्ञानपादे चतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥
प्रकृत्या तस्य संयोगो जायते केन हेतुना॥ एतद्वत्तत्त्वमिदं भगवन्महस्यं दुर्लभं म
तं॥१॥ श्रीभगवानुवाच॥ यथायाकरणं ब्रह्मन् जनादिरविनाशिनी॥ यु
नक्ति पुरुषं सैषा प्रकृत्या गुणरूपया॥२॥ मज्जसादे विना तस्या न विरामो ऽ
स्ति कर्हि विन्॥ यावन्नाहं प्रमीदामि नावन्मायादुरत्यया॥३॥ ब्रह्मा॥ पूर्णं

॥ पद्म ०
॥ १२ ॥

कामस्य देवस्य प्रसादे किं निबन्धनं ॥ न ज्ञाने कारणं तस्य तन्मे श्राह निबन्धनं
॥ ४ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ वर्णानामाश्रमाणां च मर्यादायामपाकृता ॥ ता-
येषां मनुर्वर्ते ते प्रसादस्तेषु मे महान् ॥ ५ ॥ तं स्माभं सारिणां पुंसां मत्प्रसादे वि-
ना कश्चित् ॥ निश्रेयसकरं ज्ञानं तदुच्चैस्वकमलाम्बुजम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मा ॥ भगवन्
देवदेवेश ज्ञानाभिपुरुषो ज्ञानं ॥ तामेव जगतां मन्ये श्चरं कमलं क्षणम् ॥ ७
॥ भगवन्तियतो लोकाः प्रलयं यांति यत्र च ॥ भगवन्स्तद्दर्शनेन ज्ञानमुत्तमम्
शंसते ॥ ८ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ प्रकृतिः पुरुषश्चोभे मम रूपे दुरत्यये ॥ अ-
नुप्रविश्य द्वितीयं सो भवाम्यहमिदृशम् ॥ ९ ॥ प्रकृतिस्त्रिगुणा ब्रह्म न तादि-
रविनाशिनी ॥ पुरुषा विहितोऽसूतस्त्वावराणि चराणि च ॥ १० ॥ गुणसांस्या-
स्तनस्तस्मात्पुरुषा विहिता पुनः ॥ भजायत महः तत्तं त्रिविधं त्रिविधैर्गुणैः
॥ ११ ॥ अहंकारस्ततो ज्ञानस्तस्य निश्चो विद्या स्मृताः ॥ वैकारिकस्ते जरास्य भूता-
विश्वेति तस्मिन् ॥ १२ ॥ वैकारिकादहंकारा सात्विकात्मनश्च जज्ञिरे ॥ ज्ञाने

॥ राम ॥
॥ १२ ॥

द्वियाणिपंचैवराजसातैजसात्पुनः॥१३॥कर्मेद्वियाणिजातानिभूतादेस्ता
मसादथ॥राहृतन्मात्रमभवत्काकाशममजीजनत्॥१४॥स्पर्शमात्रंतथाक
सातस्मादायुरजायत॥रूपमात्रंततोवायोस्तस्मादग्निरजायत॥१५॥रस-
मात्रमनन्यत्ततस्मादापःप्रजज्ञिरे॥गंधमात्रंततोऽपिगंधमात्राततोमही
॥१६॥राह्णैकगुणमाकाशंराहस्पर्शगुणानिलः॥राहस्पर्शोतथारूपंतदह
ग्नेरुदाहृतः॥१७॥राहस्पर्शोरूपरसंचातुर्गुण्यमपांस्मृतं॥राहस्पर्शरूपर
सगंधापंचगुणामही॥१८॥नानावीर्याष्टचक्रभूतास्तेमृष्टासंहितंविना॥
नारात्कुवंअजासृष्टंतस्तेसंहतास्वयं॥१९॥महतादिर्विशोषांताःप्रधानपु
रुषोरिताः॥अहंममांशभूतस्यपयनाभस्यपयज॥२०॥नाभेरजीजनतस्त
स्माजगद्योनिरभूद्भवान॥वर्गोदोअकृतोरेवमुद्भूतमखिलंजगत्॥२१॥ली
यनेअकृतावेवकल्यांतेकमलासन॥ब्रह्मा॥मन्येतयाजगत्सृष्टंविधतंतत्त्व-
याविभो॥कालरूपस्त्वमेवैकःकल्यांतेसंजदर्थच॥२२॥इदानींवदमेज्ञा

॥ यमं
॥ १३ ॥

नं ब्रह्मसिद्धिदमन्युत ॥ यत ज्ञानान पुनर्जन्मकारणं भववंचनं ॥ १२५ ॥ श्री भ
गवान् ॥ ज्ञानं द्विविधमारब्धातं सत्तारख्यं चाक्रियात्मकं ॥ सत्तारख्यस्य क्रियारख्यं
नमिभिरव्यभिचारिणी ॥ १२५ ॥ ब्रह्मा ॥ ज्ञानं क्रियात्मकं तावत्तदको दृग्बन्धं
प्रमो ॥ येनात्मस्तेन सत्तारख्यं यास्यामि ब्रह्मसिद्धिदं ॥ १२५ ॥ श्री भगवानुवाच
यमश्च नियमश्चैव क्रियारब्धाद्विविधा स्मृता ॥ ताभ्यां ज्ञानं च सत्तारख्यं प्राप्नो
त्येव न संशयः ॥ १२७ ॥ ब्रह्मन्तमिन्न सत्तारख्यं ज्ञानां ज्ञेयमवाप्यते ॥ ज्ञेयान्मुक्तः
परानंदं परं चामनिपुन्यत ॥ १२८ ॥ ब्रह्मा ॥ ब्रह्म प्राप्ते त्वया सम्यगुपायः कथि
तः परः ॥ इदानीं देव देवेरा ब्रूहि मे ब्रह्मलक्षणं ॥ १२९ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ सा
नंदलक्षणं ब्रह्मनादिरूपमपिक्रियं ॥ दोषादिभिरसंस्पृष्टं निष्क्रीयं निर्वि
कल्पकं ॥ १३० ॥ अहं हं मनवच्छिन्नं स्वयं वेद्यं निरंजनं ॥ सूक्ष्मं स्ववशं स्वैरं स्वयं
ज्योतिरनामयं ॥ १३१ ॥ अनंतमस्य यं शांतं महं शान्तमवस्थितं ॥ श्रुवमेकं चि
दानंदं चिद्रूपं सर्वगं परं ॥ १३२ ॥ गता गतिविनिर्मुक्तं वाक् देवाह्वयं विशुभं ॥ प्र

॥ राम ॥
१३

अवंसर्वं भूतानां ईश्वरं पुरुषोत्तमं ॥३३॥ स्वभावनिर्मलं नित्यं निस्तरंगं नि-
राकुलं ॥ निमग्नं दंगुणातीतं सगुणं सर्वकामदं ॥३४॥ हीनवर्णैरसंसेव्यं मो-
क्षमाणे रतर्कितं ॥ अध्येयं ध्येयमाश्चर्यं सर्वोक्तं सगोचरं ॥३५॥ पाद्भुज्यवि-
ग्रहं सर्वशक्तिस्वाश्रयमाश्रितं ॥ मूर्तेरां भूतहृद्भूतं तमसः परतत्त्वितं ॥३६॥
प्रधानं प्रकृतेरन्यत् भोग्यं भोक्तृनिरेकुरां ॥ प्रमाणप्रत्ययातीतं सर्वतोऽस्ति
शिरोमुखं ॥३७॥ सर्वतः पाणिचरणं सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ बहिर्न तत्स्थितस्या-
पि सर्वतः श्रुतिशालिनं ॥३८॥ अनमोऽकारमव्यक्तं मूत्रजलमंत्रात्मिकं शिवं
मायारूपमायाहि नित्यं तत्प्रमणोरणु ॥३९॥ महतोऽपि महत्सुलभं मूर्तं म-
हदोऽस्ति मत् ॥ अमूर्तं मूर्तं मोक्षस्वीचिद्वचनं निरुपद्रवं ॥४०॥ पश्यं नित्यं परं
ब्रह्म परेण ज्ञानचक्षुषा ॥ योगयुक्तः सदामर्त्यः प्राप्नोति च परं पदं ॥४१॥
इति श्री पंचरात्रे महोपनिषदि पाश्चते ज्ञानपादे ब्रह्मलक्षणं नाम पंच-
मोऽध्यायः ॥ ५॥ ब्रह्मा ॥ सर्वतः पाणिपादादि ब्रह्मणोरूपमीरितं ॥ अरु-

॥ पञ्च ॥
॥ १४ ॥

पस्यापितत्सर्वं कथयस्व यथा तथं ॥ १॥ श्री भगवानुवाच ॥ चरन् चराम
दं कुरुमासि भ्रमं परमात्मना ॥ वतस्तत्सर्वं पाणिनं तस्य लक्षणमुच्यते ॥
॥ २ ॥ देशकालाविशेषेण संयुक्तं परमेष्ठिना ॥ योगपथेन सततं सर्वतः प्रा
कृष्टमुस्मृतः ॥ ३ ॥ तिर्यग्ध्वं च श्रोत्रं गताभासयते न गत् ॥ रविर्वयं यात
थाकृत्वा विश्वतश्च स्मरुच्यतः ॥ ४ ॥ सर्वे पुरस्चितं तस्य वस्तु ज्ञातं यतः स्थि
तः ॥ विश्वतो मुखता तस्य ब्रह्मणः कमलासन ॥ ५ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वा
णि श्रयंते श्रियुत्तमं ॥ तथा ज्ञानाश्रयत्वेन ज्ञेयः सर्वैरायमभुः ॥ ६ ॥ वि
दूरमविदूरं तथा व्यवहिते तरे ॥ शृणोति राहुः संचातं तेनासौ सर्वं तत्र वा
॥ ७ ॥ भिन्नो वह्निरयः पिंडादभिन्न इव दृश्यते ॥ तद्वत्कालस्य कृमूतोऽ
व्यक्तमव्यतिष्ठति ॥ ८ ॥ आदौ निर्मले यद्दंतस्याप्रतिमा यथा ॥ दृश्य
तेन च तद्वत्सादिभोरव्यक्तरूपता ॥ ९ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणां तिविज्ञानो रूपादिपु
त्रतुर्मयः ॥ भगवानमुतोद्देशः सर्वज्ञः कथितो बुधैः ॥ १० ॥ परमं नमह

॥ राम ॥
१४

लेनमंयोगात्परमात्मनः॥ व्यापितमुच्यतेविद्योरीस्वरस्यमहर्षिभिः॥११॥
अनादित्वमजलेनतथैवानंतथाविभोः॥ परोक्षत्वेनसर्वेषांक्षयसदित्युच्य
तेनृभिः॥१२॥ स्वसंविदिषयंमन्मगंचपुष्पादिकेयथा॥ त्रिभिर्गुणैरव-
क्षोपिवक्ष्यतेपुतिष्ठति॥१३॥ यथापुष्करवर्णैपुष्पदुर्लभःप्रतिष्ठितं॥ सं-
तर्कैरिदंपुष्पाप्यतिष्ठलेकोयुगार्णवे॥१४॥ निमग्नस्यैवकुंभस्यबाहिरंत-
रपांस्तिष्ठतिः॥ परस्त्रेनज्ञयोरैक्यमात्मनोऽनुत्तिनादितं॥१५॥ क्षेत्रज्ञज्ञास्यु-
बाहुल्यंदेहभेदात्प्रदीयते॥ एकस्यैवाहिर्विवस्पर्दपेणेषुयथाभिदा॥१६॥
भूतादिपंचसंभानंक्षेत्रंतत्रव्यवस्थितः॥ जीवोयस्तंविदुःप्राज्ञाक्षेत्रज्ञंप-
रसंहितं॥१७॥ अबुधिवोध्यमस्यष्टंयुक्तस्योपरिविष्टितं॥ परात्परतरंवि-
ष्टुंसूरयोज्ञानचक्षुषा॥१८॥ विदंतिदेशिकास्तुज्ञानगोचरमक्षरं॥ प-
रस्यव्यापिनोदेहचलनाध्यानविश्रमः॥१९॥ यथाचटस्त्वमाकाशंनीयं-
मानेष्यतेयथा॥ यातीतिवस्तुतानैवभेदास्तिपरजीवयोः॥२०॥ पञ्चप-

॥ पञ्च
॥ १५ ॥

त्रयहस्त्रेषु मूर्तिभिर्नैव पुत्रक्रमात् ॥ सूक्ष्मत्वात्कालमेव स्वत्रिषानेवोपल
भ्यते ॥ २१ ॥ तथैव परमात्मायं विज्ञानात्परिकीर्तितः ॥ दूरस्थमज्ञाः पश्यन्ति
हृत्पद्मे विष्टं संरा ॥ २२ ॥ चित्तवत्वायुराकाशं यथैकस्मिन् प्रतिप्रभुः ॥ तच्च
चराचरं विश्वं व्याप्य निष्टयनस्वयं ॥ २३ ॥ सृष्टुं संहर्तुं मोक्षानो रक्ष्मो न भ्रुहि
तो रविः ॥ यथा तपाजगत्सर्वं सृष्टुं हर्तुं मभुर्हरिः ॥ २४ ॥ स्वंपरं चापि विषयं
प्रकाशयति चिद्वचनं ॥ यथा प्रदीपस्वस्थोऽपि घटादेश्च प्रकाशकृत् ॥ २५ ॥
वर्णैः सितादिभिर्हौनस्तद्वा न व्यास्यते हरिः ॥ पट्टिभर्गुणैर्गन्धितत्वात् ज्ञाना
दिभिरनन्यगैः ॥ २६ ॥ भगवान्काशितः सङ्घिः परमात्मा जगन्मयः ॥ दक्षिण
र्षिस्तिलैर्तेजसां चूर्णैश्च गुडादिषु ॥ २७ ॥ अभिन्नं तत्ततोऽव्यादमूर्तं तत्र च न
स्थितं ॥ उपलंभनसानिध्यादस्य तेन तदीक्षते ॥ २८ ॥ अजोऽयं मूर्तिर्नैवैषां
नरात्मा परः पुमान् ॥ ज्ञानीनां भावनायोगादुपलब्धिपथंगतः ॥ २९ ॥ च
राचरेषु सर्वेषु यद्वस्तु व्याप्य विष्टितं ॥ ब्रह्मा ॥ अमूर्तं सृष्ट्यश्मृतं स्वसंवेद्यं

॥ राम ॥
१५

वदंति च ॥ विषया भगवन्मन्त्रं तानाचस्य यथा तथं ॥ ३० ॥ श्री भगवानुवाच ॥
पंचगवोक्तमार्गेण ये दीक्षां चक्रमंडले ॥ कृत्वा मम चर्चनं विलोहि पट्काक्षर-
विषया ॥ ३१ ॥ आराधयंति यास्मोक्तविधिना देशिकोक्तमाः ॥ तेषां हृदंभुजे
साक्षात्कृतं कीदृक् ॥ दाविरस्त्रिपरः पुमान् ॥ ३२ ॥ तरेति विष्णुमायां तेन तरे-
तीतरे जनाः ॥ ब्रह्मा ॥ वस्तुसाक्षात्कृतं कीदृक् लक्षणं तस्य कीदृकं ॥ भगवन्-
कथ्यतां सर्वं मयि चेत्तस्य नुग्रहः ॥ ३३ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ बालाश्रयत आ-
गच्छं प्रधानपुरुषात्मकं ॥ गमनागमनैर्हीनं मणिष्टं तदणोरपि ॥ ३४ ॥ म-
हिष्टं वहतो वस्तु परमानंदविग्रहं ॥ विश्वस्य विनिर्मुक्तं सर्वगं भावनात्म-
कं ॥ ३५ ॥ तद्रूपं प्रणवावेद्यं प्रतर्कप्रणवानितं ॥ एवंप्रचरं देवं हृदये यो-
गिनः सरा ॥ ३६ ॥ सूक्ष्मं सूक्ष्मं परंतस्य त्रिविधं रूपमोरितं ॥ सूक्ष्मे तत्सकलं
ज्ञेयं सूक्ष्मं सकलनिष्कलं ॥ ३७ ॥ परं निष्कलमेवास्य रूपं कमलसंभव ॥ रू-
पं महत्प्रसीदति सकलं परमात्मनः ॥ ३८ ॥ तेजः पुंजं सपादादिरूपं सक-

॥ पक्षं
॥ १७ ॥

लनिष्कलं ॥ सच्चिदानंदरूपादिरूपं निष्कलसंज्ञितं ॥ ४० ॥ प्रकृतिर्विकृ-
तिश्चोभेदरूपे परमात्मनः ॥ सत्त्वादीगुणसंघातः प्रकृतिर्विकृतिः पुनः ॥
४१ ॥ पुरुषस्त्रिगुणात्मग्व्यस्तेन यस्त्रिगुणात्मिका ॥ अविष्टिता जगत्सर्वे
प्रसूते चेतनात्मिका ॥ ४२ ॥ संहारं सृष्टिं तत्सर्वं नियोगादेव तस्य सा ॥ एक ए-
व परो देवो नाना रात्रि मन्वितः ॥ ४३ ॥ करोति सर्वं संहारं सृष्टिं च नाशयणः
स्मृतः ॥ नानादिग्भिः पुरद्वारैः यथा पुरनिवासिनः ॥ ४४ ॥ भंतर्विशतितद्व-
ज्ज पुरुषाः पुरुषं परं ॥ उपासका विद्यांतं तर्विज्ञा परायामदा ॥ ४५ ॥ ज्यो-
तिर्मंदलमध्यस्थं रुक्माभं पुरुषं परं ॥ इत्यस्य कर्णिकारुदंशं खचक्रगदा च-
क्रं ॥ ४६ ॥ चतुर्भुजं भावयंतं स्थानं ज्योतेः पुयोगिनः ॥ त्रसरं त्रेभुजं र्मध्यं नाभि-
चक्रं गदावरे ॥ ४७ ॥ निहायेतालुमध्यं च भावयंतं योयतेन्द्रियाः ॥ पूर्वजन्म-
कृतं कर्म दग्धा योति सनातनं ॥ ४८ ॥ विधोय राघव न पराः पंचकाल पराय-
णाः ॥ अष्टांगयोगसिद्धाश्च द्वादशाक्षराचिंतकाः ॥ ४९ ॥ वासुदेवाश्च यो-

॥ राम ॥
१४

मयोवासुदेवः परायणः॥ गर्वपापविश्रान्तात्मायाति ब्रह्मसनातनं॥ ५०॥
वर्षधारापृथग्भूताः पतंत्योजवतोदिवः॥ भूम्यावैक्यं यथायांति तद्वत् ब्र
ह्मणियोगिनः॥ ५१॥ अहोनदीनां बहुवारसरूपादिभेदवत्॥ प्रविष्टं वा-
रिचैर्वारिनोदकास्त्रतिरिच्यते॥ ५२॥ तथैव ब्रह्मणि परमुक्तात्मानश्चनुमु-
खं॥ एकभावेन तिष्ठंति तत्साक्षोऽस्यादिवा भवेत्॥ ५३॥ एतद्रहस्यमुदितं
निषट्पुनः निषत्सुचं॥ उक्तं प्रकाशितं नुभ्यं मया कमलमंभव॥ ५४॥ इति
श्रीपंचरात्रमहोपनिषदि पाप्मेतंत्रे ज्ञानपादे ब्रह्मप्रान्त्युपायकथनं ना-
म षष्ठोऽध्यायः॥ ५५॥ ब्रह्मा॥ ब्रह्मणः प्रान्त्युपायस्य ज्ञानस्यात्यन्तिकारणं
उच्यतां तदशेषेण प्रसादो मयि चेतवः॥ १॥ श्रीभगवानुवाच॥ बाह्योप-
रागरहितं निर्मलं तस्य ज्ञायते॥ विज्ञानं यस्य भगवन्स्मारावनकर्मभिः
॥ २॥ मनाद्यविद्याविलयो योगांगैश्च यमादिभिः॥ शौचमिज्यातप इव
योऽस्वाध्यायाभ्यसनंतथा॥ ३॥ ब्रह्मचर्यमिनाहारोमौनमिन्द्रियनिग्रहः

॥ पसं
॥ १७ ॥

महिंसाचोपवासश्च क्लानतीर्थनिषेवणं ॥ १४ ॥ वैराग्यं पुत्रदारेषु दुष्टाहा-
रविवर्जनं ॥ अकूरतारुक्षसेवासमाप्तमैतन्नशंसत ॥ १५ ॥ परदारपवस्वपुर्वमु-
ख्यं शास्त्रसेवनं ॥ असक्तताभोजनादावेते चित्तप्रसादनं ॥ १६ ॥ ज्ञानं प्रत्य-
ङ्मुखं जातं तेन जातानि तत्पदं ॥ यत्प्राप्य न निवर्तेत जन्ममृत्युविवर्जिताः ॥
॥ १७ ॥ पुरुषा कथितो हेतुरिति विज्ञानजन्मनि ॥ संसारहेतुमधुना कथयामि
चतुर्मुख ॥ १८ ॥ अहंकारमात्मकं कर्म क्लामाया वशंगताः ॥ शोणाय तनमा-
स्थाय तत्तत्कर्म प्रभावजं ॥ १९ ॥ दुःखं सुखं वा पुरुषः भुजंते हेतुयंत्रिताः ॥
संसृतिः सा चतुर्विधस्तस्यां कर्मैव कारणं ॥ २० ॥ मुक्तिज्ञाने चिकेतस्या संसृ-
तेरात्मनो भवेत् ॥ कर्माधिसेयपुनः सैव जायते निरवग्रहा ॥ २१ ॥ संसार-
हेतुभूतं च कर्म ज्ञानेन नश्यति ॥ क्षीणे कर्मणि संसारहेतौ मुक्तिरनंतरा ॥
॥ २२ ॥ कल्पते संसृतिः कर्महेतुमुक्ता विनिश्चिता ॥ करोति कर्म चाविद्या
विवराः पुरुषस्वयं ॥ २३ ॥ गुणा एव त्रयो विद्याममास ध्यास च त्रयः ॥ तैरे

॥ राम ॥
१७

वक्रुतेकर्मसंवायदिवाराभं ॥१४॥ तैस्त्रिभिस्त्रिविधानिज्ञायाते क-
र्मकारणं ॥ मैवा विद्यान्माया च कथ्यते कोविदोत्तमैः ॥१५॥ सत्ताम्रस्वमयो
निशरजसः कर्मसंकुला ॥ तमसोमोहिनीनामतामिर्निगजितः पुमान् ॥१६॥
संसारवशः कर्मकरोतिजनिकारणं ॥ सत्तादिगुणमंयुक्तं मनोभूतेषु पंच-
स ॥१७॥ प्रवृत्तं पंचधा भिन्नं प्रभृते बहुधा क्रियाः ॥ मनः सत्तगुणोपेतं पृथि-
वीत्वं यथा भवेत् ॥१८॥ तदा करोति पृथिवीं रजननादिं क्रिवां नरः ॥ आराधय-
त्यतिशयां पालनं वानृणां तथा ॥१९॥ रजसि स्ते प्राणहिंसां मृगया बुध्तिमे-
वेत् ॥ तमसि स्ते तु हृदये रूढं भेदनं तथा ॥२०॥ आभिचारवशांकारपर-
स्वहरणादिकं ॥ सत्तस्ते भ्रजलक्ष्मीशं जलपानं च नुर्मुख ॥२१॥ तदीतरणमि-
त्यादिकरोति विविधः पुमान् ॥ रजसि स्ते जलक्षेपणं भवगाहादिमज्जनं ॥
२२॥ सेतुबंधं समुद्रादौ बाहुभ्यां तरणं यथा ॥ तमसि स्ते मनस्य फलजलतीर-
विमोचनं ॥२३॥ कूपं वा इव तनं रज्ज्वे करोति पुरुषः सदा ॥ अग्नौ च तसि स-

॥ पञ्च
॥ १८ ॥

तस्मिन् चंद्रसूर्यादिदर्शनं ॥ २४ ॥ पटुत्वमुष्णताभावंचरत्नहेमादिदर्शनं ॥ क
रोति रजसि प्राप्ते रजस्रहस्तसमुत्थितः ॥ २५ ॥ मृगान् हंतितस्तदा मुष्टिदंडैश्च भूरा
ताडनं ॥ तमसि स्लेमनस्थग्रौरुक् पुष्पादिषु स्पृहां ॥ २६ ॥ स्वसनस्लेगुणसत्वे
शोभयानं च नर्तनं ॥ गानं प्रलापनं कर्म करोति रजसस्थिते ॥ २७ ॥ चित्ते गजा
स्वरोहादितथोर्ध्वगमनादिकं ॥ तमोगुणस्लेमनसि प्रासादरोहणादिकं ॥
॥ २८ ॥ सत्वे यो मनिचितस्लेनिराभासं निराश्रयं ॥ गमनं रानसे चित्ते दृष्टं ना
गृति यत्पुनः ॥ २९ ॥ स्वापेन दीप्तते सर्वमनस्तमसि संस्थिते ॥ सर्वदृष्टपदात्मा
नं सखदुःखेन बुध्यते ॥ ३० ॥ एवं बहुविधं कर्म पुमान्मायावरा रुदः ॥ करोति
त्रिगुणैर्युक्तः कर्मभिस्तैः पुमानयं ॥ ३१ ॥ संसारे पतितो नन्मनारां च प्रतिप
द्यते ॥ यदा प्रसादमुमुखः परमात्मा सनातनः ॥ ३२ ॥ तदा माया विनिर्मुक्तो यो
गयुक्तो जितेन्द्रियः ॥ विज्ञानेन परं ब्रह्म प्राप्नोति सखलक्षणं ॥ ३३ ॥ ब्रह्मा ॥ ए
भिर्गुणैक्ययोगो वियोगो वा भवेत्कदा ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पुरुषस्य गुणा

॥ राम ॥

१८

येतेत्रयोपिकमलासन॥मायायोगवियोगाभ्यांभवतिचनभवंतिच॥३४
मायानपायिनीनित्यंमयितिष्टतियाश्वतो॥मायावशांगताःसर्वेअमंखज्ञा
नमोहिताः॥३५॥ब्रह्मादयोपिकिसुतदेवाद्याःकमलासन॥प्रसादादेवसा
मायामदधीनाविनश्यति॥३६॥मायायोगेनबध्यंतेमुच्यंतेतांतरंतिये॥
ब्रह्मा॥परिपूर्णस्यभगवन्प्रसादस्तवकिंरुतः॥नविश्वकारणंतत्रतन्मे
हियथातथं॥३७॥श्रीभगवानुवाच॥अज्ञाभक्तिसमाधिश्चमयिसम्यक्
समर्पितः॥कारणंशास्त्रदृष्टेनविधिनानान्यथाभवेत्॥३८॥सर्वेषांमोक्ष
माणानांकारणंत्रयमीरितं॥तैर्विनासंसरंत्वन्येमायापरवशाजनाः॥३९॥
ममावताररूपाणिबुद्ध्यासृष्टानिमन्मुखात्॥अधर्मस्योपरांतर्धंधर्मका
मप्रवृत्तये॥४०॥बहूनिबोध्युयोगानिअयंतत्रसमाचरेत्॥सर्वाकारविने
र्मुक्तंरूपंयत्परमात्मनः॥४१॥दुर्विज्ञानंतदेतेषांअज्ञादीनामगोचरं॥मु
क्तिकारणमित्युक्तंब्रह्मन्भूयःकिमिष्यते॥४२॥ब्रह्मा॥अचेतनंचेतनंच

॥ पञ्च
॥ १९ ॥

रूपं सृष्टं समीक्ष्यते ॥ किमेकयोनिसासृष्टियोनिभेदः किमेदयोः ॥ ४४ ॥ श्री
मगवानुवाच ॥ अभिजमेकमव्यक्तं रूपं तत्परमात्मनः ॥ अविभक्तं विभक्तं च
दधिसर्पिरिवाहितं ॥ ४५ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं कदाचित्पुरुषेक्षया ॥ महत्
जातः स्तनो व्यक्तादहंकारस्ततो जनिः ॥ ४६ ॥ तन्मात्रा पञ्चकं जातं अहंकारात्मा
नस्ततः ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च समजायत पञ्चज ॥ ४७ ॥ महाभूतं पृथिव्यादिपञ्च
कं तदनंतरं ॥ अचेतनत्वेतनाच्च सृष्टिरेवमुदाहृता ॥ ४८ ॥ त्रिभिरेव गुणैरेतैरु
त्तमाधममध्यमाः ॥ जायंते कारणवशात्तां ब्रवीद्विक्रमादहं ॥ ४९ ॥ भावे पुनरेषु
भूयिष्ठं सत्त्वं श्रेयांश्चतुर्मुखं ॥ भूयिष्ठं राजसोमध्वो जगत्समसाधिकः ॥ ५० ॥
तत्र सत्त्वादिकैर्भावे रच्येनाममनोषणी ॥ भोगो वाप्यपवर्गो वा फलेनैषां यने
स्थितं ॥ ५१ ॥ रजसाधिकभावेन यजंते ये हि जातयः ॥ तेषां त्रिविष्टपेवासः
पुनरावृत्तिस्तृणः ॥ ५२ ॥ संसृतिश्च क्षयेन तस्य यजंते येन मोक्षिकः ॥ तेषां भु
वस्त्वलेवासः क्षये भूलौकसंसृतिः ॥ ५३ ॥ यस्तभूतपिराचादियजंते तमसा

॥ राम ॥
॥ १९ ॥

विकेः॥३॥उपितानरकेषोरेजन्मस्वाजंगमादिषु॥५४॥गत्वागतानिबर्तेतेय
ज्ञधर्मपरायणाः॥अथापिननिबर्तेतेयेममाराधनेस्थिताः॥५५॥मात्रस
दनालोकानायतेर्वागवस्थिताः॥मल्लोकवासिनोभूयःसंसरेतिनकुत्रचिन्
५६॥तस्माद्भूजस्वमां ब्रह्मन्सत्त्वभावस्थितःसदा॥सत्त्वादिगुणयुक्तानांमाहा
रस्त्रिविधस्मृताः॥५७॥स्निग्धाश्चमधुराहृष्यास्त्रिष्टुतःप्रथमेगुणे॥कदाभू
लवणप्रायामध्यमेतिष्टुतप्रियाः॥५८॥रसहीनंयातयामंपूतिगंभंचिरोष
त्तं॥दृष्टिं प्रीतिजननंजगत्पुणवर्तिनः॥५९॥सत्तासुखमयीनिशरजसा
कर्मसंकुला॥निशदिवानिशोनित्यनमोयस्याधिकोगुणः॥६०॥सप्तस्रस्यो
र्ध्वगमनंस्थितिर्मध्यैरजोधिके॥अतो गतिस्त्वामसानां त्रिविधानां त्रिधा ग-
तिः॥६१॥तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाराकमनावृत्तं॥सत्यज्ञानंतपोमौनं
तिःशौचंरामस्तमा॥६२॥रत्यादयःसत्त्वनिष्ठेगुणाःकल्याणकारणाः॥म
हंकारस्तथादर्पःक्रोधादंभइतीदृशः॥६३॥३॥गुणास्त्रोगुणस्यैतेतामसस्य

॥ संस०
॥ २० ॥

नुकथ्यते ॥ पश्यन् परनिंदाचनिद्रालस्यं नृशंसता ॥ ४४ ॥ इत्याद्यस्तमोधीना
गुणाप्रोक्ताश्चतुर्मुख ॥ प्रलीनयोरितल्लयोरुणयोश्च जघनयोः ॥ सत्वे प्रवृत्ते
विज्ञानमुरुष्टं जायते चिकं ॥ तेन प्राप्नोति परमं स्थानं परमदुर्लभं ॥ ४५ ॥ यत्
प्राप्य न निवर्तते संसारे दुःखसंभवे ॥ देहं त्यजंत सत्त्वस्थलोकान्यातिसनातना
त् ॥ ४६ ॥ रजस्तस्य प्रलीनस्य जन्ममात्रं महाकुले ॥ प्रजयेत मसिस्तस्य पुरुष-
स्य चतुर्मुख ॥ ४७ ॥ मूढयोनिपुनस्तस्यानिरुष्टा सुपुनः पुनः ॥ त्यजतो वे स्मृति
र्यै पुदेहसंबंधमात्मनः ॥ ४८ ॥ भावे पुतंत मनेति पुरुषो भावनावशान् ॥ पुंसा
मेवं वस्तुभिर्वागतयः समुदाहृताः ॥ ४९ ॥ इति पंचरात्रे महोपनिषदि पाश्चेत-
नं ज्ञानपादे गतिविरोधकधनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ब्रह्मा ॥ विज्ञानोपाय
रूपेण तपश्चर्यायकोर्तिता ॥ अगवंस्तत्तमः कीदृक् किं वा तत्कथ्यतां मम ॥ श्री
भगवान् ॥ वाङ्मरः कायजलेन तपस्तस्त्रिविधं मम ॥ २१ ॥ देवहिजगुरुमाज्ञपू-
जनं शोचमानं वं ॥ अहिंसनं ब्रह्मचर्यं तपः सारीरमीरितं ॥ अनुग्रहपरं वाक्यं

॥ यम ॥
२०

सत्संभूतोपकारणं ॥३॥ स्वाध्यायाभ्यासनंचेति वाचिकं कथितं तपः ॥ संतोषं
सततं ब्रह्मचिंतयात्मविनिग्रहः ॥४॥ भावशुद्धिः सोमवाक्यं तपोमानसमी
रितं ॥ अश्वदानैकतसम्यक्गुणफलं कांक्षिभिर्नरैः ॥५॥ सात्विकं तत्तपो ज्ञेयं
तद्विविज्ञानकारकं ॥ सुत्कारमानपूजादिमिथ्यैराजसंचतपः ॥६॥ तामसंचतु
तपस्तस्याप्यसरोत्सादनादिकं ॥ कर्मैतद्विविधं नैव विज्ञानोत्पत्तिकारणं ॥
॥७॥ ब्रह्मा ॥ कूतप्रसूतिर्जगतां तेषां नाशः कसंमतः ॥ कियंतं कालमेतेषां ति
तिर्मेभगवन्ब्रह्मा ॥८॥ श्रीभगवान् ॥ मापन्नाप्रवृत्तिर्यत्किंसूते सर्वे चराचरा ॥
तत्रैव लीयते सर्वे ब्रह्मे मायुषि च स्तुतिः ॥९॥ कालो युगसहस्राख्यो दिवारा
त्रश्च तावती ॥ ब्रह्मणस्तेन मानेन रातमायुश्च वत्सराः ॥१०॥ भवंति मनवस्त
स्य दिने तत्र चतुर्दश ॥ एकोनसप्ततिः कालो मनोरेकस्य कीर्तितः ॥११॥ पुरु
ष्मिर्ब्रह्मणो वीचीने लयंगते ॥ प्रज्जदामहदराख्यं चतुरासनकीर्तितः ॥१२॥
अवांतराश्च प्रज्जवादिना दिनमथोजनाः ॥ भवंति धानुभिस्ते स्ते महाश्च प्र

॥ पम
॥ २१ ॥

लयं पुनः ॥ १३ ॥ चक्रवज्रलयः कालोनविगमोऽस्ति कर्हि नित् ॥ ब्रह्मा ॥ किं
रूपाप्रकृतिर्देवसूते कथमिदं न गत ॥ ब्रह्मि सर्वमशेषेण भगवन्भूतभाव-
न ॥ १४ ॥ अन्यन्नाधिकरूपाणां सत्तादीनां चतुर्मुख ॥ गुणानां संभृतिर्योसा
प्रकृतिः सद्भिर्न्यते ॥ १५ ॥ अचेतनासा विश्वस्य यो निरव्याकृतिस्वयं ॥ नि-
त्यासूते न गत्सर्वं न योगात्परमात्मनः ॥ १६ ॥ अविभक्ताविभक्ता च दहिनस
र्पिरिव खिता ॥ संकर्षणाख्या भगवन्प्रकृता वेवताप्रताः ॥ १७ ॥ रुद्रसंहर-
ति स्मै रं ब्रह्मणो दिवसक्षये ॥ दिवसादोजगत्सर्वं पुनरेवासूत प्रजाः ॥ १८ ॥
लोककर्ता स्वयं ब्रह्मा यथा पूर्वं यथाक्रमं ॥ इत्येवं सर्गसंहारे मया सम्यगुदी-
रितो ॥ १९ ॥ ऐश्वर्यं सष्टगुणवत्किं दधद्भक्तिमानुयात् ॥ आप्नोति कीदृक्
सायुज्यं युंजानस्य स मेधसः ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अणिमामहिमा ऽ-
चापियाव देवास्य काम्यते ॥ तावन्तमिष्टमाप्नोति लब्धिमाधरिमापि वा-
२१ ॥ इष्टमाणमवाप्नोति लब्धिमांतेन पूरुषः ॥ देवां विदूरमथेष सृणु मा

॥ सम ॥
॥ २१ ॥

त्रेण गच्छति ॥ २३ ॥ यथाशात्मलितूलस्य तथा देहस्य लाघवं ॥ गरिमां तेन दे-
हस्य पर्वतस्येव नोन्नतिः ॥ २४ ॥ माहारेणु विवारेणु यथा कामं प्रवर्तते ॥ संक-
ल्पेनैव भूतानि पश्यन्ति कमलासन ॥ २५ ॥ परकायप्रवेशं च यथेष्टं प्रतिपद्य-
ते ॥ एभिरेष्टभिरेवेतैर्विहरन्ति यथेष्टितं ॥ २६ ॥ यदि मां विस्मरेयुस्ते सूरवनि-
शविमोहिताः ॥ सद्भक्तिस्मरणादेव प्रतिस्रोतो बहजनाः ॥ २७ ॥ जायन्ते पुन-
रुत्कृष्टवंशे पुमद्वतां सतां ॥ पुनर्युगे युमां मेव यदि ते सिद्धिकां मया ॥ २८ ॥ मु-
च्यन्ते मत्प्रसादेन जन्मनोऽस्माद्दिगाहितात् ॥ भेदेन वाप्यभेदेन मिश्रेण च चतु-
र्मुख ॥ २९ ॥ त्रिदेवमुक्तिरुदिता भेदे कंकर्यलक्षणा ॥ मुक्तिर्यथेह लोकेषु प-
रिचर्या पराचराः ॥ ३० ॥ देवस्य तद्देवैते वैकुण्ठे परमात्मनः ॥ लोके तस्य स-
मीपस्य मुक्तात्मानः समीहिताः ॥ ३१ ॥ वसन्ति किंकराः संतस्तत्प्रसादपरास-
दा ॥ अभेदे मुक्तिरत्यन्तमेकं स्यात्परजीवयोः ॥ ३२ ॥ आत्मनो भावना चैक्य-
साहमित्येव मात्मिका ॥ समीहितैव सर्वेषां फलानामुत्तमोत्तमं ॥ ३३ ॥ य-

॥ पञ्च०
॥ २२ ॥

स्यैवमेकतावक्तिजीवात्मपरमात्मनोः॥सिद्धांतेमिश्ररूपेतुभेदस्त्वितार्थे
नादिभिः॥३४॥तोषयित्वापरं देवं ततो युक्तः समाहितः॥विज्ञानेनैकताने
न परमात्मनि चिन्वने॥३५॥ऐक्यं प्राप्नोति सामुक्तिरुक्तामायुज्यलक्षणा॥
एवमव्ययं मणिमाद्यष्टगुणावाप्तिः स दुर्लभा॥३६॥मुक्तिर्वापरमानंदप्रा-
प्तिरूपाय दीक्षितं॥पुंसां तदुभयं मुक्तिः प्रसूते परमात्मनि॥३७॥ब्रह्मा॥-
बहूनि तत्त्वान्युक्तानि शास्त्रैर्बहुभिर्बुध्यते॥तेषु तत्त्वेषु सर्वेषु बाह्याविहि-
ता क्रमात्॥३८॥समाधिरेकतानैव सोऽपि विज्ञानमुत्तमं॥प्रसूते येन तत्
ब्रह्म तत्त्वैभ्यः परमं मतं॥३९॥प्राप्नुवंति नराः सर्वे तत्त्वानि कथयस्व मे॥श्री
भगवानुवाच॥चत्वारिंशदशोऽक्षरं तत्त्वानि परमात्मनः॥रूपाण्येव चतुर्वि-
ंशसंक्षेपात्कथयाम्यहं॥४०॥भावनातेषु विहंता सिद्धयो कल्पते परा॥-
वक्तव्यानि तत्त्वानि हेतोस्तान्यवधारय॥४१॥अव्यक्तं बुध्निरत्यक्तं ततः प-
रमहं कतिः॥तन्मात्रा पंचकादेकदशोक्तान्यनुक्रमात्॥४२॥एशिव्या-

॥ राम ॥
॥ २३ ॥

दोनिभूतानिपंचैवकमलासन॥मायाकालकलारागविद्यानिनियतःक्रमा
त॥४३॥नंदश्चैवमहानंदोमहाविद्यासमीरिता॥क्षेत्रज्ञश्चक्षिवोब्रह्मापुरुष
स्तदनंतरं॥४४॥सत्याच्युतोतथानंदोविष्णुःसर्वत्रनिर्द्वैतिः॥विरिंचिपुरुषश्च
दोपरमेशोसमीरितः॥४५॥नास्मानिरुक्षप्रथुस्तसंकर्षणसमाहूयः॥वाक्कदे
वश्चसत्तारिदराचैवचतुर्मुख॥४६॥ततःप्रोतमिदंसर्वंयत्रोत्पन्नंचराचरं॥त
स्यप्रपंचोरूपाणि तेषां नामानि कक्षमः॥४७॥नेष्टे सर्वाण्यरोषाणि वक्तुं वाचा
मपीश्वरः॥दिगेषाकथितानुभ्यंतलानां नाम पञ्चनिः॥४८॥संज्ञाविकल्पेतत्ता
निभाषयंत समादिभिः॥युंजानायोगिनः राश्वत्प्राप्नुवंति परंपदं॥४९॥इति
श्रीपंचरात्रमहोपनिषदि पाश्चेतंत्रे ज्ञानपादे तपोविशेषकर्षणं नाम अष्टमो-
ऽध्यायः॥ब्रह्मा॥अज्ञानसागरं तीर्त्वा विद्यापारमुपेयिवान्॥उच्यतांसां प्रतमं म-
ख्यं भुवनानि चतुर्दश॥१॥रूपतोमानतश्चापि निज्ञानं परमेश्वर॥श्रीभग-
वानुवाच॥यत्र प्रतिष्ठितं यत्र मानं रूपं च यादृशं॥भुवनानां तद्विखलं चतुर्मुं

॥ पञ्च
॥ २३ ॥

मुखेवेशतैः ॥ ४४ ॥ वक्तुं निरवशेषेण कश्चमेतत्प्रपञ्चतः ॥ बोधुं वा निखिलं शक्तः
को वा चारयितुं क्षमः ॥ ४५ ॥ तद्ब्रवीमि समासेन सर्वं त्वं बोधयेयथा ॥ चतुरस्त्राभ
वन्ती भूः पञ्चाशत्कोटियोजनैः ॥ ४६ ॥ विस्तीर्णा सर्वतो दिक्षु धनं वै कोटियोजनं ॥
द्वीपानि सप्तसंयन्त्रतावन्तस्तोयराशयः ॥ ४७ ॥ जंगुलीयकवत् सर्वं भूमेरुपरिवि
ष्टिताः ॥ द्वीपानां नामभिस्तावकथ्यमानं क्रमं दर्शयामि ॥ ४८ ॥ जंबूद्वीपस्य कुशक्रां च द्वा
कद्वीपं तथा परं ॥ यत्पुष्करं नाम सप्तमं चतुरायनम् ॥ ४९ ॥ आनुपूर्वात् स मु
द्रांश्च कथयामि यथा तथं ॥ लवणे सूरसोपश्मान्मेरेव स्तदन्तरं ॥ ५० ॥ सर्पिर्देह
पयस्वन्नन्तरं रक्तोदकं परं ॥ भूभागे मध्यमे जंबूद्वीपमानं च कथ्यते ॥ ५१ ॥ ज
लस्योन्नतं विस्तारं सर्वं तत्तदन्तरं ॥ विस्तारं वारिचिस्तारं तादृक् द्वीपमन्तरं ॥
१० ॥ उत्तरोत्तरमेकैकं द्विगुणायाम विस्तरः ॥ द्वीपानि षट्समुद्राश्च परिशिष्टा
चतुर्मुख ॥ ११ ॥ द्वीपं जंबूद्वीपमाख्यातं विजनेन वचा पुनः ॥ भागे तु मध्यमे मेरु
राज्यो लक्षसंमतः ॥ १२ ॥ योजनानां स्थिते रंतमग्नः षोडशसंख्यया ॥ सहस्राणं

॥ राम ॥
॥ २३ ॥

योजनानां शिष्टो भागः प्रकरात् ॥ १३ ॥ स्थिते रूक्षे संमरो रवसर्वतो मूर्ध्नि विस्त-
रः ॥ द्वात्रिंशच्च सहस्राणां योजनानां मयं पुनः ॥ १४ ॥ कर्णिकावच्च भूपद्ममध्ये
सम्यगवस्थितः ॥ शृंगैश्च तस्य हस्त्रेण शतयोजनविस्तृतैः ॥ १५ ॥ तत्संख्या परि-
णाहेऽत्र तस्य पार्श्वमहीधराः ॥ वक्ष्यामि चानुपूर्व्येण यथावद्वदशयः ॥ १६ ॥ १
हिमवान् देवकूटश्च निषेचन्नास्य दक्षिणे ॥ एते वर्षाचला प्रोक्ताः कस्य
संभवः ॥ १७ ॥ वर्षाभारतमाख्यातं प्रथमं तदनंतरं ॥ नाम्ना किंपुरुषं तस्य हरि-
वर्षमनंतरं ॥ १८ ॥ उत्तमे मेरु शैलस्य क्रमाद्वर्षेषु च ॥ नीलश्वेता हयः शृंगी
नाम्ना वर्षत्रयं पुनः ॥ १९ ॥ रम्यं हिरण्यं वर्षं मुत्तराकुरवस्तथा ॥ उक्तानि पट्ट-
वर्षाणि त्रयेकं परिमाणतः ॥ २० ॥ योजनानां सहस्राणि नववर्षं तु मध्यमं ॥ इ-
च्छातं समाख्यातं तन्मध्ये मेरु रीरितः ॥ २१ ॥ मेरोऽत्र तु दिशंतश्च विस्तीर्णो यो
जनानि पट्टः ॥ त्रीणि चैव सहस्राणि चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥ २२ ॥ विष्कंभरूपैरचि-
ता योजनानां युतमुद्भितः ॥ संश्रुते दिशि पूर्वस्यां याम्यायां गंगामादनः ॥ २३ ॥ अ-

॥ पञ्च
॥ २४ ॥

तीच्यां विपुलांना म्हाकांवेरी मधितिष्ठति ॥ दिशासु पांस्तु श्रुत्वा रोदुक्षाः केतुव-
दुभ्रताः ॥ २४ ॥ करं वभूक होनं वृषिप्यजो विटपीवटः ॥ रातानि दृष्ट्वा चैकं च तेषां
प्रत्येकमायतिः ॥ २५ ॥ जं भातया स माख्यास्य ही पस्य कमलासन ॥ फलानि गज-
मानानि पतितानि शिलातले ॥ २६ ॥ शीर्षं ते रात चाते पां रसवाहामरिश्चराः ॥ जं
बूनदीति काथिता तत्तयो विर्विनाशिनः ॥ २७ ॥ पीतारसं जगामृषु वजी पक्षितव-
र्जिता ॥ न स्वदेशे न च दौर्गेध्यनेन्द्रियाणामपि क्षयः ॥ २८ ॥ भवंति तेषां तीरो विमृद-
स्तद्वसरंजिता ॥ ज्ञाबूनदाख्याः कल्पंते सौवर्णा कल्पसंपदः ॥ २९ ॥ अद्राश्वैर्वर्षमा-
ख्यातं मेरोमाच्यां चतुर्मुख ॥ पश्चिमं केतुमालारथमेतयो वर्षयो पुनः ॥ ३० ॥ इ-
ज्जारतं समाख्यातं मध्यमंतपुरोदितं ॥ वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणं गंधमादनं ॥ ३१ ॥
वैभ्राजं पश्चिमं मेरोर्वनं दनमुत्तमं ॥ अरुणोदंसरः पूर्णं महाभद्रं ततः परं ॥
३२ ॥ गंधर्वोदं प्रतीचीनं इंदोचीनं च मानसं ॥ देवोपभोगयोग्यानि सरांसि कश्चि-
तानि ते ॥ ३३ ॥ शीतातश्च मुकुंदश्च कुररी माल्यवानथ ॥ वैकंकनामापच्यंते पू-

॥ राम ॥
॥ २५ ॥

वैष्णोकेसरचलाः॥३४॥त्रिकूटोगिरिसम्प्रोभोपजगःकुचलाह्वयः॥निपदोद-
क्षिणास्तस्यतावताकेसरचलाः॥३५॥शिखिवासोदबेधुर्यैकपिलोगंधमाद-
नः॥जोरुचःपश्चिमात्रजनकेसरापंचभूचराः॥३६॥शंखकूटःसमाख्यातःसमा-
ख्यातस्तवर्षभः॥हंसःसमाख्ययानागस्तथाकाळांजनप्रभः॥३७॥उदीच्यांके-
सरापंचविंशतिःकेसरचलाः॥योजनानांसहस्राणांद्वात्रिंशन्मानसंमिते॥३८॥
विस्तारोर्ध्वैरौलस्यमेराभोगेधमध्यमे॥चतुर्भिर्दशभिश्चैवसहस्रेनिर्मि-
तापुरी॥३९॥योजनेसंमिताचानुकर्णिकोवाचलांशुने॥विदिक्षुर्दिक्षुचाश-
सुपरितोब्रह्मणःपुरी॥४०॥इंद्रादिलोकपालानांपुरःपूर्वादिपुक्षिताः॥वि-
स्तारायाममानेनरातयोजनसंमिता॥४१॥पुरीभवतिमाधोनीनाम्नाचैवाम-
रावती॥सहस्रगोपुरद्वारप्राकारपरिधानुला॥४२॥तेनोवतीपुराग्नेयीया-
म्यांसंयमनीपुरी॥रहोवतीराक्षसीनुशस्तवयथवारुणी॥४३॥वायोगेचव-
तीख्याताख्यातासौम्यामहोदया॥यराखिनीभवस्योक्ताकेसरचलभूमिपु

॥ पय
॥ २५ ॥

४४॥ भगवन्मूर्तिभेदानां पुरः संति परिष्कृताः ॥ भित्तेन्दुर्मंडलं गंगा भगवत्याद
जन्मभूः ॥ ४५॥ दिवः पतन्ति प्रत्यारामभ्यासं ब्रह्मणः पुराः ॥ चतुर्दिक्षु भवन्ती सा
चतुर्धा भवन्ति स्वयं ॥ ४६॥ सीता चालकनंदश्च सुखसूक्तं द्रष्टव्यं ॥ चतस्रो ना
मभेदाश्च दिग्भेदाश्च चतुर्मुखः ॥ ४७॥ सीतांतरिक्षगा पूर्वैर्दोलानि क्रम्य निम्न
गा ॥ याति पूर्वेण वर्षेण भद्रस्तेन च सागरं ॥ ४८॥ प्रविष्टां सरितां मुख्यादक्षिणे
न तथा स्वयं ॥ भारतं वर्षं मध्ये ति सैला मस्रमुखात्ततः ॥ ४९॥ प्रविष्टा लकनं द
भो निषिंचै लोक्षयावनी ॥ सुखसूक्तः पश्चिमाद्यै ला लेतुमाला हयं पुनः ॥ ५०॥
अतीत्य वर्षं मंभो विमेतियो विष्यथा पतिं ॥ भद्रागिरोऽदोऽनीनां देशानुत्तरतः
कुरुत् ॥ ५१॥ अतीत्य वारिचिं याति निम्नगा सरितां पतिं ॥ आनील निषवाया
मौमा स्यवानां च मादनः ॥ ५२॥ मध्ये तयो मेरुदोलः कर्णिकापंकजयथा ॥ भा
रतं केतुमालं च भद्राश्चंकुरवस्तथा ॥ ५३॥ पत्राणिलोकपद्मस्य मर्यादादोलतो
बहिः ॥ देवकूटश्च निषदोऽक्षिणोत्तरमायतो ॥ ५४॥ मर्यादापर्वतो ज्ञेयो के

॥ राम ॥
॥ २५ ॥

लासोगंधमादनः॥मद्योतियोजनायामौपूर्वापरमहोदधिं॥५५॥स्थितौपा
रिषात्रश्चनिषधोवधिभूतौ॥मेरोपश्चिमभूभागेयथापूर्वौतथास्थितौ॥५
पूर्वोत्तरधराश्रीतौपर्वतौमेरुभूभूतः॥उत्तरेणस्थितौप्राप्यपूर्वापरमहोदधिं॥
५॥पर्वतानामवस्थानमानंत्वात्यप्रपंच्यते॥शैलानामंतरोद्गोण्यःसेव्यंतेसि
धुचारणैः॥५८॥अन्यैश्चपुण्यरुद्रक्तादेस्सदानवकिंनरैः॥मौमास्येताच्छतास्व
र्गोदुर्लभापापकर्मभिः॥५९॥ज्ञानमूर्तिहयग्रीवोभद्राश्चैनयनिस्वयं॥वर्षेषु
मूर्तयोविष्णोमयाद्यपर्वतेषुच॥६०॥वसंतिलोकरसायैनानारूपविशेषिता
यातिकिंपुरुषादीनिवर्षाण्येतानिपुन्रज॥६१॥निरातंकाप्रजाशस्वनशोको
नभयंतथा॥नोदन्वानबुभुक्ष्यान्नदंपोनायुषःक्षयः॥६२॥संतितेषांसहस्रा
णिवर्षाणिद्वौचविंशतिः॥आयुर्नतेषुदेशेषुभोममंभोनवर्षेति॥६३॥देवो
नचर्तुमेदोस्तिनकालोयुक्तेद्वान्॥सदाचतुर्गुणःकालोवर्ततेचतुरानन॥
॥६४॥चर्मश्चतुष्पासकलोध्यानमेवार्चनंहरैः॥पर्वताश्चरितश्चापितत्रत

॥ यम ॥
॥ २५ ॥

त्रपुराणित् ॥ ५९ ॥ ग्रामाश्च संनिवहवस्वधर्मनिरताः सदा ॥ ब्राह्मणाभूमिप
श्चापि प्रजापालनतत्पराः ॥ ५७ ॥ स्वेस्वे कर्मण्यभिरिता आतुर्वैष्णववस्थितं ॥
चानुराश्रमस्य मध्ये वं यथोक्तमवतिष्ठते ॥ ५८ ॥ इति श्रीपंचरात्रे महोपनिषदि
प्राप्ते तंत्रे ज्ञानपादे जंबूद्वीपादिप्रमाणवर्णनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्री
भगवानुवाच ॥ आदाक्षिणाखाद्यं भोषे राशौ चालाहिमालयात् ॥ देशोयं आर
तं वर्षं भूरेपाकर्मणानृणां ॥ १ ॥ योजनानि सहस्राणि विस्तारेण वक्तव्यते ॥ स्व
र्गापवर्गफलदं कर्मकार्ये नृणामिह ॥ २ ॥ सप्तमहेंद्रो मलयः रत्नकिमानुसूना
मवान् ॥ विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ३ ॥ इहैव क्रियमाणस्य कर्म
णो नरकं फलं ॥ वर्षैष्वन्येषु सर्वेषु केवलं भुजते फलं ॥ ४ ॥ इहैव चानुराश्रमस्य
चानुर्वैष्णववस्थितिः ॥ कृतादियुगभेदानां चतुर्णामिह संभवः ॥ ५ ॥ दानं य
ज्ञं तपो मर्त्याः परलोकफलार्थिनः ॥ इह कुर्वन्ति यज्ञेयं यजन्ते पुरुषान्तमं ॥ ६ ॥
श्रेष्ठं तद्भारते वर्षं सर्ववर्षेषु संभवं ॥ फलार्थिनः कामयन्ते कर्मभूषणं पुजन्ति बु-

॥ यम ॥
॥ २५ ॥

धाः॥३॥सहस्राणितथैवास्मिदित्यानिपुरुषः परः॥आस्तेचामानिनयश्च
पुण्यासंतिसहस्रराः॥४॥ग्रामापुरः पत्तनानिभवंतिचपरंशतं॥द्वीपेषु
पट्सहस्रेषुसंतिवर्षाणिसप्तवै॥५॥प्रत्येकंसप्तचंद्रस्रन्भवंतिकुलपर्वताः
वर्णानामाश्रमाणांचभेदास्तत्रव्यवस्थिताः॥६॥अंतिमेपुष्करद्वीपेमानसो
त्तरभूचरः॥मध्यवलयवद्भूतितस्योद्यायोभिधीयते॥७॥योजनानां स-
हस्राणिपंचाशतसमुन्नति॥तावदेवास्यविस्तारोद्वीपंतद्विभजंतव॥८॥
स्थितःशैलवरोब्रह्मदेवपैपरिमंडले॥शैलस्यांतमानसस्यबहिश्चसद्वशो-
भे॥९॥तन्मूर्धिलोकपालानांमिंद्रादीनायथापुरं॥पुरंसंतिपुरंतासांनामा
न्यपियथापुरं॥१०॥देवानामपिचान्येषांतत्रसंतिपृथक्पुरः॥असंख्याता
ब्रह्मणश्चपुरंभवतिपुष्करे॥११॥स्वादुस्वद्योदकेपूर्णवारिधिःपुष्करा-
हहिः॥तेनतद्देष्टितंद्वीपंयथान्यात्यर्णवांतरैः॥१२॥स्वादूदकाह्मिभूमि
सर्वांचैवहिरण्मयी॥तपनीयमयोब्रह्मन्लोकालोकाचलोवहिः॥१३॥